

YƏHYA BABANLI

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının**A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun dissertantı***DIASPOR: TARIX VƏ REALLIQLAR***Açar sözlər: miqrasiya, diaspor**Ключевые слова: миграция, диаспора**Key words: migration, diaspora*

Qloballaşan dünyada aktual hesab edilən, daha çox etnik-milli xarakter daşıyan terminlərdən biri diaspor fenomenidir. Bu anlayışın hərtərəfli təhlili informasiya axınının gücləndiyi və miqrasiya proseslərinin intensiv xarakter daşdığı müasir dövrdə vacib əhəmiyyət kəsb edir. Diaspor termini ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif prizmalarda şərh olunur. Siyasi lüğətlərdə bu anlayışın yunan dilində “dia” sözünü ilə “speirein” sözünün birləşməsindən əmələ gəldiyi, səpələnmə, dağılma, yayılma, xalqın və ya etnik birliyin müəyyən hissəsinin yaşadığı ölkədən xaricdə olması mənasını ifadə etdiyi qeyd olunur. Antik yunan əsəirlərində, Herodotun və Sofoklun əsərlərində rast gəlinən “diaspor” termini əvvəllər pulu səpələmək, ordunu yaymaq mənasında işlənmiş, sonralar isə daha geniş məna kəsb etmişdir. Bu termin ilk dəfə İudaizmin müqəddəs kitabı Bibliyanın yunan dilinə tərcüməsində insanların, etnik qrupların səpələnməsi mənasında işlənmişdir [1]. Bu anlayış ərəbcə “calayi-vətən” adlanır, vətəninə tərk edən, öz el-obasından kənarında məskunlaşan anlamını daşıyır.

Bu anlayışa ikili baxış mövcuddur:

Birincisi, diaspor könüllü miqrasiya, rahat şərait qurmaq üçün yerdəyişmə, ticarət məqsədi və s. məqsədlər üçün vətəninədən kənara üz tutan şəxsləri əhatə edir;

İkincisi, diaspor məcburi miqrasiya, genosid təhlükəsi, iqtisadi və coğrafi amillərin təsiri nəticəsində əmələ gələn hadisə hesab edilir.

Fikrimizcə, diasporun yaranması daha çox və əsasən ikinci amillərlə bağlıdır. Diaspor anlayışı ilk dəfə e.ə. VI əsrin əvvəllərində yəhudilərin Babilistan padşahı II Navuxodonosor və sonralar isə bizim eramızın I-II əsrlərində romalılar tərəfindən qovulub Fələstindən kənarda yaşamaqları ilə əlaqədar işlənmişdir. Romalılar regionda ağalığa edən (e.ə.63-cü il b.e.313-cü il) hakimiyyət orqanı kimi Selevkiləri əvəz etdikdə Xaşmonaim çarı II Hirkanı Romanın Dəməşqdəki canişininə tabe edərək onun səlahiyyətlərini azaltdılar. Yəhudilər yeni hökmdarlıqla barışmaq istəmirdilər və ölkədə tez-tez üsyanlar baş verirdi. Xaşmonaimlər sülaləsinin keçmiş şöhrətini qaytarmağa axırıncı dəfə cəhd edən Matityahu Antiqonun məğlubiyətləri və ölümü Xaşmonaimlərin hakimiyyətinə (e.ə.40-cı il) son qoydu. İsrail torpağı Roma imperiyasının əyalətlərindən birinə çevrildi. Belə ki, e.ə.586-cı ildə babililər Yehudeya çarlığını fəth etdilər, Yerusəlim Məbədinə dağıtdılar və ölkə sakinlərinin əksəriyyətini əsir apardılar. Bununla da Babilistan əsarəti yəhudi dövlətçiliyinin birinci mərhələsinə son qoydu, amma yəhudi xalqı İsrail torpağı ilə əlaqəsini kəsmədi. Babilistan çarlığında yəhudilər doğma torpaqlarını yaddan çıxarmamağa and içdilər: “Əgər mən səni unutsam Yerusəlim, qoy mənim sağ əlim qurusun, əgər Yerusəlimi öz sevincimin zirvəsinə yüksəltməsəm qoy dilim qırtlağıma yapışsın”. Məbədin dağıdılması (b.e.ə.586-cı il) və bunun ardınca sürgün yəhudi diasporunun başlanğıcını göstərir. Elə o vaxtdan da yəhudi dini İsrail torpağından kənarda yəhudi diasporunun fəaliyyətində dini sistem və həyat tərzini kimi inkişaf etməyə başlayıb[1].

Qeyd edək ki, elm aləmində bu fikir də birmənalı qarşılanmır və sözügedən məsələyə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Məsələn, rus tədqiqatçısı N.Lebedeva diaspor termininin çərçivəsini daha da genişləndirir və “diaspor” anlayışının qədim zamanlardan mövcud olduğunu yazır. Bu termini dünyaya təzyiq nəticəsində səpələnmiş insanlara, köçürülmüş xalqlara (yəhudi və Afrika qullarına), ticarətlə məşğul olanlara (Cənub-Şərqi Asiyaya İslamı gətirən ərəblərə) və əməkçi miqrantlara (Böyük Britaniya imperiyasının hindlilərə) aid edir [2]. Sonralar miqrasiya proseslərinə yeni baxış, miqrantların müxtəlif tipi üzrə “diaspor” anlamının klassik formasını rədd etdi və yeni, müasir “diaspor” anlamı yarandı. Eyni zamanda, tədqiqatçı alim müasir formanın varlığını xarakterizə etmək üçün öz tədqiqatında “diaspor” termini ilə yanaşı “beynəlxalq icma” terminini də işlətməyi təklif edir. Diaspor tədqiqatçılarından olan V.Tişkova görə isə “diaspor xidmət, müqavimət və intiqamın siyasi missiyasıdır. Diaspor əsasən mənşə ölkəsinin donorluğu hesabına yaranır. Ölkədən çıxış yoxdursa, diaspor yoxdur” [3]. Tədqiqatçı qeyd edir ki, “diaspor hər şeydən əvvəl siyasi, eyni zamanda, sosial miqrasiyadır. Diasporun yaranmasının əsas açarı isə etnik icma deyil, milli dövlətdir”. Başqa sözlə, diaspor etnik qruplardan fərqli olaraq özündə təkcə etnik mədəniyyəti deyil, həm də etnik siyasi məzmunu da daşıyır.

Diaspor kontekstində tez-tez baxılan məsələlərdən biri də xarici mənşəli, lakin əsrlərlə ölkədə yaşayan xalqlardır. Bunlara yəhudi, alman, polyak və s. xalqların nümayəndələrini aid etmək olar. Bununla bağlı V.Tişkovun fikirləri böyük maraq doğurur. O yazır: “Ölkənin diasporlaşması prosesi mütləq dayandırılmalıdır. Ölkədə yaşayan və onun vətəndaşları sayılanlar diaspor ola bilməz. Məsələn, Moskvadakı tatar və çeçen icmaları diaspor sayıla bilməz”[3]. Buna paralel olaraq qeyd edə bilərik ki, İran (Cənubi Azərbaycan) və ya Gürcüstan ərazilərində (Borçalı mahalı) tarixən yaşayan azərbaycanlılar diaspor sayıla bilməz, ona görə ki, onlar bu ərazilərə köçməmiş, bura onların etnik-tarixi, ata-baba yurdlarıdır. Diaspor siyasətində bir məsələyə xüsusi diqqət yetirmək vacibdir. Bu strateji məsələdir. Tarixən eyni ərazidə yaşayan etnosların, xalqların diasporlaşması absurddur. Yəni hər hansı bir etnik qrup ölkədaxili diaspor məsələsindən istifadə edərək etnik-milli zəmində həmrəyliyə öz mənfi zərbəsini vura bilər. Rusiyalı tədqiqatçısı T.Poloskova diaspor konsepsiyası məsələsinə toxunaraq aşağıdakı əlamətləri diasporlar üçün səciyyəvi hal hesab edir:

- Etnik identiklik;
- Mədəni dəyərlər;
- Sosial-mədəni antitezanın etnik və mədəni kimliyin qorunmasında əks olunması;
- Tarixi vətən ilə əlaqə [4].

Fikrimizcə, bu əlamətlərin hər biri özü-özlüyündə geniş tədqiqat obyektinə ola bilər ki, bunun nəticəsində diaspor nəzəriyyəsi məsələsində yeni konsepsiya işlənib hazırlanması daha məqsədəuyğun ola bilər. Diaspor konsepsiyası üçün zəruri olanlardan biri də diasporların genezisi faktorlarının təhlil edilməsidir. Buradan belə nəticə əldə etmək olar: “Diaspor mədəni fenomen kimi şəxsiyyət və sosioloji mövqedən yaranır”. Deməli, diaspor probleminə bu nəticədən irəli gələrək iki aspektdən baxa bilərik:

1. Xüsusi tarixi fenomen kimi;
2. Düşünülmüş həyat tərzinin seçimi kimi.

Lakin bu məsələdə yaddan çıxarmamalıyıq ki, təcrübədə “endo diaspor” və “ekzo diaspor” anlayışları mövcuddur. Endo diaspor ölkədən köç etmiş insanları bildirir. Ekzo - diaspor isə heç bir zaman vətəninə yaşamayan insanlar anlayışı deməkdir. Endo - diaspor ilk vaxtlar mühacirət edən və ölkəsilə əlaqəni itirməyən insanların nəvə-nəticələridir. Bu fərqlər isə hər iki endo və ekzo diasporlar arasında olan qurumlar və təşkilatlar arasında da özünü büruzə

verir [1]. Tədqiqatçı V.Şnirelman “Diaspor miqləri” adlı məqaləsində “diaspor” anlayışını belə xarakterizə etmişdir: “Diaspor anlayışını mən insanların xoşagəlməz şərait-müharibə, aclıq, zorakı deportasiyalar nəticəsində səpələnməsi kimi başa düşürəm. Bu proses insanlarda milli hisslərin tapdanması, utancaqlıq, təhqir olunma ilə müşayiət olunur və onlara psixoloji baxımdan ağır zərbə vurur” [5].

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən başlayaraq Rusiyada işıq üzü görən, bu sahənin inkişafında uğurlu fəaliyyət göstərən “Diaspor” jurnalı diaspor anlayışının sosial-fəlsəfi məzmunu ilə bağlı maraqlı yazılar dərc olunur. Jurnalda qeyd edildiyi kimi müasir ədəbiyyatlarda bu termindən həddindən çox müxtəlif proseslərin izahında istifadə olunsada, “universallığı” bildirilsədə təyinatı etnik qrupun vətəndən kənarında məskunlaşmasında görünür və “milli icma”nın statusu ilə üst-üstə düşür. Məsələn, B.Popkova görə isə diaspor termini heç vaxt elmi cəhətdən araşdırılmayıb və yalnız emosional nöqtəyi-nəzərdən işlənilib [6]. Zənnimizcə, tədqiqatçının bu fikri subyektiv xarakter daşıyır. Çünki, bu anlayışın elmi cəhətdən təhlilinə həsr edilmiş çoxsaylı tədqiqatlar mövcuddur.

Müasiri olduğumuz əsrdə prioritet sayılan, gündəmdə daim yer alan diaspor fəaliyyəti planetin hər yerində aktual məsələyə çevrilmişdir. Diaspor vətəndən kənarında yaşayan hər bir xalqın sosial-mədəni “milli ordusu” və ya “milli atributu”dur desək, yanılmazdır. XXI əsrdə qloballaşan dünyada funksiyası əhəmiyyətli dərəcədə artan diaspor məfhumunun hansı anlamı daşdığı və təyinatının nədən ibarət olduğunu öyrənməyin artıq vaxtı çatmışdır. “Diaspor” termini “diaspersiya” termini ilə sinonimlik məzmunu daşıyır. Bununla yanaşı, “yayılma”, “səpələnmə” mənasını verən “diospersiya” anlayışı ilə “diaspor” terminini fərqləndirmək lazımdır. Dispersiyadan fərqli olaraq “diaspor” anlayışı daha geniş mənanı ifadə edir, siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni cəhətlərlə fəaliyyətlə daha sıx bağlıdır. Bu sahənin bir çox tədqiqatçılarının fikri üst-üstə düşür və diaspor terminini aşağıdakılarla oxşar hesab edirlər:

- Mühacirət - insanların könüllü olaraq bir ölkədən başqa bir ölkəyə miqrasiya etməsi və ya məcburən köçürülməsi.

- Koloniya - bir dövlətin vətəndaşlarının digər ölkədə yaşaması.

- İcma - xüsusi mənada təbii və qan qohumluğu əlaqələri əsasında yaradılmış sosial təsisatın ilkin forması.

- Dövlət sərhədləri ilə iki hissəyə bölünmüş xalq.

- Dövlət quruluşuna malik olmayan xalq.

- Səpələnmə halında yaşayaraq qarşılıqlı olaraq dövlət qurmaq məqsədlərini qoymayan xalq.

- Öz tarixi vətənləri ilə tamamilə əlaqələrini itirən xalq və ya etnik qrup.

Diasporun yaranması və formalaşması üçün mütləq etnik qrupun və xalqın tarixi vətənlərinin olması vacib şərtlərdən biri hesab olunur. Fikrimizcə, sağlam xarakterli diaspor həm mövcud olduğu - ikinci vətən seçdiyi ölkənin vətəndaşları, həm də özü kimi orada mühacirət həyatı yaşayan digər millətlərin nümayəndələri ilə əlaqələr yaratmalı, münasibətlər qurmalı, ictimai mübadilə zəminində mədəniyyətləri qovuşdurmalı, dövlətlərarası münasibətlərin inkişafına öz töhfəsini verməlidir. Diasporun hüquqi təyinatı olmur. Ona görə ki, bu məfhum tarixi şəraitdən asılıdır. Lakin diaspor icmalarının hamısı etno-mədəni rabitə rolunu oynayan statusa malik birliklərdir. Belə ki, “öz-özlüyündə diaspor nə münasibət, nə də yaxınlaşma faktoru ola bilməz. Diaspor qarşısına qoyduğu məqsəddən asılı olaraq ya iqtisadi marağı olan nüfuzlu şəxslər, ya da siyasi liderlər tərəfindən qurulur. Onların hər ikisi çalışır ki, öz etnik qrupuna mədəniyyəti, dilini qoruyub saxlamaqda, inkişaf etdirməkdə kömək etsin, yaxud da öz şəxsi maraqlarını güdürək başçılıq etdiyi diasporun köməkliliyi ilə istəklərinə nail olsun”. Diaspor siyasi yöndə əsas dövlətlərarası diplomatik münasibətlərə sosial-mədəni sahəyə müəyyən

düzən verən, əlaqələndirici missiya daşıyan, imic yaradan amildir. Bu baxımdan diaspor anlayışı ilə bağlı daha iki baxış qeyd etmək lazımdır.

- Diasporun mənşəyi və hərfi tərcüməsi baxımından qəbul olunması və şərh olunması;
- Bu anlayışın öz ölkəsinin, xalqının maraq və mənafelərinə ardıcıl şəkildə xidmət edən qüvvə faktoru, hərəkətdə və fəaliyyətdə olan institut və qurumlar şəbəkəsi kimi təsəvvür edilməsi.

Rusiyalı mütəxəssis T. Poloskovanın diasporla bağlı irəli sürdüyü “üç üstəgəl üç” nəzəriyyəsi təqdirəlayiq hesab oluna bilər. Bunlardan birincisi - təşkilatçılıq, ikincisi - elm, üçüncüsü isə liderin siyasi mədəniyyətidir. Modellərdən - birinci qeyri-vətənpərvər, ikinci həmvətənlərin azadlığı və hüquqlarının müdafiəsi, üçüncü isə paternalist (diasporun potensialını milli maraqların müdafiəsi və dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında istifadə etmək) yanaşmadır. Burada üç məqamı, cinsi, etnik və dövlət amilini mütləq nəzərə almaq lazımdır [7].

Yer kürəsində mövcud olan xalqların ayrı-ayrı ölkələrdə azsaylı və ya çoxsaylı diasporu var və onlar mənsub olduqları dövlətlərin siyasətinin müəyyən təsiri altında öz fəaliyyətlərini qururlar. Lakin, ümumi qəbul edilmiş diasporlar vardır ki, onlar digərlərindən öz fəaliyyətlərinə görə tam fərqlənirlər. Bu diasporlar dünyada klassik diasporlar kimi qəbul edilir. Onların güclü sosial bazası və təşkilatları mövcuddur. Onların sırasına yunan, yəhudi, hind, çin, erməni icmaları daxildir. Onlar yaşadıkları dövlətlərin ictimai-siyasi həyatına təsir göstərməklə, müxtəlif təşkilatlar, birliklər, konqreslər vasitəsilə beynəlxalq hüququn subyektinə çevrilməklə yanaşı, beynəlxalq aləmdə söz sahibi hesab edilir.

XXI əsrdə dəyişən dünya mənzərəsi milli və bəşəri problemlərin həllinə başqa tərzdə, daha iti ağılla yanaşmanı tələb edir. Bir çox tədqiqatçı alimlər, tarixçilər, sosioloqlar və politoloqlar bir məsələdə həmfikirdirlər ki, əgər milli müxtəliflik insanlığın sonrakı inkişafı üçün katalizator rolunu oynayarsa, onda nəyə görə bu katalizatordan dünyada sosial, mədəni, iqtisadi, siyasi, ekoloji və s. vəziyyətin stabilliyi üçün istifadə olunmasın! Söhbət ondan gedir ki, ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin yaxşılaşdırılması insanların qarşılaşdığı qlobal problemlərin həllində əsas faktorlardan biri olmalıdır. Bu cür yanaşma orijinallığı ilə seçilməsə də, lakin onun səmərə verəcəyi labüddür. Bunun reallığı öz aralarında bir-biri ilə sıx bağlılığı olan yuxarıda sadalanan iki qrup məsələnin birgə fəaliyyətində öz əksini tapır. Fikrimizcə, t.e.d.M. Seyidbəylinin bu fikiri ilə razılaşmamaq çətindir ki, “Diasporun ən mühüm mahiyyət və funksional xüsusiyyətlərindən biri onun sosial vasitəçiliyə meyl göstərmək bacarığıdır. Yaddaşma, özgələşmə kompleksindən uzaq olan diaspor yaradıcılığı sosial mühitə real baxır, xarici və daxili əlaqələrin bir növ gövdəsini yaradır. Diasporun etnoslararası münasibətlərdə iştirakı onu məhz köçmüş qrup kimi etnoslararası və mədəniyyətlərarası kommunikasiya vərdeşlərini şərtləndirir” [8].

Bu gün dünyada gedən qlobal proseslərin müzakirəsində siyasi yolla yanaşı, ictimai rəy də çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, gündəmdə olan “beynəlxalq icma”, “xalq diplomatiyası” mahiyyəti daşıyan diaspor fəaliyyəti xalqlararası əlaqələrin yaranmasında və dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında “vasitəçi” statusu qazanmışdır. Bunları nəzərə alaraq bir mənalı şəkildə deyə bilərik ki, bu fəaliyyət, yəni diaspor amili milli özünəməxsusluğun, dövlət maraqlarının qorunmasında, xalqların mənafeyinin həyata keçirilməsində, onlar haqqında müəyyən imicin formalaşmasında obyektiv vasitə kimi istifadə olunarsa qloballaşmaya, etnik-mədəni müxtəlifliyin qorunub saxlanılmasında, sivilizasiyalararası dialoqun inkişafında və mədəniyyətlərarası əməkdaşlığın möhkəmlənməsində mühüm rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Еврейская диаспора: http://www.russian club.net/article_1376.html
2. Лебедева Н.Н. Русская диаспора или часть русского народа? (К проблеме самоопределения русских на Украине) //Русские в ближнем зарубежье. М., 1994.
3. Тишков В.А. Исторический феномен диаспоры/ Национальные диаспоры в России и за рубежом в XIX-XX вв. Сб. ст. под ред. Ю.А. Полякова и Г.Я. Тарле. – М., 2001. - С. 9-44.
4. Полоскова Т. Диаспора: фактор конфликта или сближения? Журнал "Дружба Народов" -2000 №3.
5. Мифы диаспоры: <http://www.archipelag.ru/rumir/rmdiaspor/proposition/shnirelman/>
6. Попков В.Д. Феномен этнических диаспор. – М., 2003. – 340 с. – Режим доступа: <http://www.tovievich.ru/book/12/168/1.htm>
7. Полоскова Т. Современная диаспоры: Внутриполитические и международные аспекты. Москва-1999.
8. Сеидбейли М. Азербайджанская диаспора в России: особенности и тенденции формирования и развития. Баку-Элм-2009.

YAXYA BABANLI

Институт Истории им.А.А.Бакиханова НАНА
DIASPORA: HISTORY AND REALITY

В научной статье рассматривается история создания диаспоры и ее значение в современном мире.

YAHYA BABANLI

Institute of History named after A.Bakikhanov ANAS
DIASPORA: HISTORY AND REALITY

The history of the establishment of diaspora and its meaning in our up-to-date world is being discussed in this article

Rəyçilər: t.ü.f.d. Ə.Qasımov, t.e.d.M.B.Fətəliyev

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycan diasporu" şöbəsinin 18.02.2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (№03)